

Heilige verontwaardiging

Over geloof en wetenschap voorbij westerse superioriteit, naar aanleiding van 'Die Macht des Heiligen' van Hans Joas

Dr. Michiel de Ronde

ronma@hr.nl

Verschenen in *Waardenwerk*, 2018, nr. 74/75, pagina 181-185

Simson

In de verhalen van de kinderbijbel is de figuur van Simson een tot de verbeelding sprekend personage. Ikzelf leerde hem kennen via vertellingen die ik hoorde op de zondagschool. In Bijbelse termen was Simson een Richter, een zoon van het volk van Israël met de roeping om zijn landgenoten te herinneren aan hun dienst aan de Eeuwige, die te heilig is om bij naam te noemen. In hedendaagse terminologie zouden we Simson een vrijheidsstrijder kunnen noemen. Hij verzette zich, in naam van de Allerhoogste, tegen de overheersende macht van de Filistijnen. Simson was een vrijbouter en een krachtpatser. Hij ving vossen om die met een brandende fakkel in de staarten geknoopt los te laten in het rijpe koren van de vijand. Hij viel op vrouwen van de bezetter en als hij dan vanwege die zwakte gevangen werd genomen, wist hij de stad te ontvluchten door de stadspoort met sponning en al uit de muur te wrikken en een eind verder op de top van een heuvel te deponeren. Uiteindelijk gelukte het de Filistijnen, opnieuw met de hulp van een vrouw, om hem het geheim van zijn kracht te ontfutselen: zijn nooit geknipte haren waren het magische symbool van zijn trouw aan de Messiaanse opdracht. Toen de overheersers hem van zijn lokken wisten te ontdoen, (en en passant hem ook van zijn ogen beroofden) week zijn bovenmenselijke kracht van hem. Van een gevreesde vechter werd Simson nu een trofee, een symbool van overwinning.

Als de Filistijnen hun feesten vieren en hun goden offers brengen, dan gebeurt dat groots en met veel mensen op de been. Simson wordt geketend uit de gevangenis gehaald om hem mee te voeren naar de tempel van Dagon en hem in zijn vernedering tentoon te stellen aan het volk. Hij vraagt aan zijn bewaarder hem een plaats te geven tussen de twee pilaren waarop het gehele gebouw rust. Daar staande, buigt Simson het hoofd, bidt tot God, en vraagt om nog éénmaal zijn kracht van vroeger te voelen. Zijn gebed wordt verhoord, want als Simson zijn rug kromt, zijn spieren spant, en duwt en drukt, dan kraken de pilaren en stort het gehele gebouw in. Zo beneemt Simson in zijn dood meer Filistijnen het leven dan dat hij tijdens zijn hele leven had gedaan. Op de zondagschool leerde ik het liedje zingen: "Simson, Simson, alle Filistijnen verdwijnen, verdwijnen als jij komt...". De meester vertelde het verhaal met vuur. Met hetzelfde enthousiasme zong ik het versje mee.

De macht van het Heilige

Hans Joas heeft een uitermate geleerd boek geschreven over de verhouding tussen geloof en wetenschap – een boek dat nu ook vertaald wordt in het Nederlands. Centraal in dit werk, dat op elke bladzijde getuigt van Deutsche Gründlichkeit, staat de stelling van Max Weber dat de geschiedenis van de mensheid gelezen kan worden als een proces van onttovering (Entzauberung) en rationalisering. Met de voortschrijding van de wetenschap is er steeds minder ruimte voor godsdienst en geloof. De

natuurlijke werkelijkheid wordt met behulp van het menselijk vernuft steeds meer in zijn causale samenhangen ontrafeld en de sociale werkelijkheid met behulp van rationele inzichten vormgegeven, waardoor magische verklaringen hun geloofwaardigheid verliezen en het geloof in een transcendente God aan relevantie inboet.

In deze gedachtenlijn is het verhaal van Simson een spannend, maar onschuldig verhaal uit een ver verleden, waar mooie vertellingen over te maken zijn en waar kinderliedjes bij bedacht kunnen worden. Het is een verhaal dat stamt uit de zogenaamde 'Achszeit', die periode uit de wereldgeschiedenis waarin het magische denken met zijn immanente goden en bijna tastbare geesten langzaam plaats moest maken voor een monotheïstische god, transcendent verheven boven de werkelijkheid als schepper van diezelfde werkelijkheid. Inmiddels weten we beter, kunnen we nog genieten van de verhalen, maar is de wereld onttoverd en heeft de rationaliteit het gewonnen van het bijgeloof. Het is echter maar de vraag of deze positie houdbaar is. Misschien moeten we toch opnieuw naar de zondagschool, al was het alleen maar om de vertellingen aldaar kritisch tegen het licht te houden...

Hans Joas bekritiseert de vooruitgangstheorie van Weber. Sociologische procesbegrippen die een voortuitgang in de geschiedenis van de mensheid pretenderen te benoemen, zoals rationalisering en onttovering, zijn naar zijn oordeel gevaarlijk, omdat ze misleidend zijn. Ze ontkennen de macht van het Heilige en verhullen de onuitdoofbare neiging van de mens om de wereld waarin hij leeft, sacraal te maken. Het proces van rationalisering, met als keerzijde de onttovering van de werkelijkheid, presenteert Weber als een hypothese die de ontwikkeling van de verhouding van de mens tot de hem omringende werkelijkheid beschrijft. Joas laat beargumenteerd zien dat deze procesbegrippen eerder een normatieve opvatting over de gang van de mens in deze wereld behelst dan een descriptieve. Dergelijke begrippen leveren een schijn van legitimatie om te spreken over ontwikkelde en minder

ontwikkelde culturen, en veronderstellen een onderscheid tussen een elite die zich heeft weten los te maken van godsdienst en religie enerzijds en een (bij)gelovig deel van de mensheid dat nog niet zover is, anderzijds. De procesbegrippen gaan dan fungeren als een normatieve maatstaf in plaats van als een beschrijving van de als feitelijk veronderstelde werkelijkheid. Bovendien zullen ze, vanuit die normativiteit, bijdragen aan het stichten van een werkelijkheid die daarmee overeenstemt. En het is maar de vraag, zo voeg ik daaraan toe, of we in zo'n werkelijkheid überhaupt willen leven.

"Faktum der Idealbildung"

Het leidende motief in het werk van Hans Joas vindt zijn grond in het feit, 'die Tatsache', dat de mens zich in het vormgeven van zijn samenleven met anderen in deze wereld wezenlijk laat leiden door Idealen, door zaken die door die mens als Heilig, Sacraal worden beschouwd, met direct daaraan verbonden opvattingen over het goede en het boze in deze wereld. Joas fundeert zijn opvattingen over het heilige in de algemeen menselijke ervaring van datgene wat groter is dan wij zelf zijn, dat wat ons kan overspoelen aan euforie én angst, geweld én liefde, en in de feitelijk waarneembare praktijk van mensen om die zelf-transcenderende ervaringen te duiden en van betekenis te voorzien door de attributie van heiligheid. Wanneer dit overweldigende vervolgens wordt verbonden aan goed en kwaad, ontstaat de 'Idealbildung'.

Joas laat met voorbeelden en een keur aan verwijzingen zien dat de aard en de richting van deze sacralisering een grillig en onvoorspelbaar verloop heeft. Het heilige is er telkens in nieuwe gedaanten en verbindt zich altijd weer op een andere manier aan macht en strijd. Het heilige is waarneembaar in de 'Selbtsakralisierung' van de mens als persoon, bij de verklaring van de universele rechten van de mens, maar doet zich evengoed voor in het uitroepen van een theocratie in Iran en het stichten van een kalifaat in Syrië en Irak.

Uiteindelijk wil Joas met zijn geleerde én genuanceerde betoog, waarin vele socio-

logen en filosofen de revue passeren, zeggen dat wetenschap niet opgevat kan worden als een overwinning op het geloof, de neiging tot sacraliseren, en dat een wetenschappelijk onderzoek naar het sacrale zeer goed mogelijk is, zonder dat dat ten koste gaat van het heilige. De these van onttovering en rationalisering is te grofmazig en daarmee empirisch niet houdbaar.

Met deze dubbele stellingname, namelijk enerzijds dat wetenschap niet een vervanger is van geloof, en anderzijds dat wetenschappelijke theorievorming over godsdienst mogelijk is zonder het religieuze geweld aan te doen, dwingt Hans Joas ons om ons opnieuw te bepalen tot de religieuze uitingen van deze tijd. De wellicht aantrekkelijke voorstelling van zaken dat religieus gelovigen een beetje achterlopen op de ontwikkeling van de wetenschap, is met Joas in de hand niet houdbaar. Het idee dat sommige volken of bevolkingsgroepen 'nog in de Middeleeuwen' leven, scheidt een vals beeld van de realiteit. De geschiedenis van de verhouding tussen geloof en wetenschap laat zich niet lezen als een geschiedenis van Verlichting en toenemende rationalisering. Telkens duiken er namelijk weer nieuwe vormen van sacralisering op.

Simson als spiegel

Als we deze boodschap van Joas serieus nemen, dan is het vertellen van het Bijbelverhaal van Simson niet een onschuldig tijdverdrijf. Het laat ons in de spiegel kijken en doet ons de vraag stellen naar eigen vormen van sacralisering.

Als we het Bijbelverhaal van Simson lezen als een spiegel van deze tijd, dan dringen zich spannende vragen op. Hierboven noemde ik hem een vrijheidsstrijder, maar gebruikelijker is tegenwoordig om te spreken van zelfmoordterrorist. Simson pleegde terreur. Hij zaaide, hoe schijnbaar onschuldig bezongen ook in het kinderliedje, angst en verderf, en uiteindelijk was hij bereid zijn leven te geven om vijanden te doden.

Deze praktijk van zelfdoding om daarmee anderen om te brengen en ontzetting en

ontwrichting te veroorzaken, is hoogst actueel. We kennen niet alleen de beelden van de televisie, maar voelen ook zelf de woede en verlamming in ons lichaam en de verbijstering in onze geest. Hoe verleidelijk is het dan om het verhaal van Simson naar het verleden te verjagen en om het actuele geweld te zien als een uiting van een achterlijke cultuur, waar de Verlichting van de wetenschap en de westerse humanisering van de mensheid nog niet is doorgedrongen.

Die rationalisatie zelf is echter een vorm van geweld, waarmee een ander, erger geweld buiten beeld blijft. De meest roofzuchtige en gewelddadige cultuur in de geschiedenis van deze wereld is ongetwijfeld de westerse, omdat die met de macht van de technische overheersing nagenoeg alle andere culturen diepgaand heeft aangetast en verwoest. De wederrechtelijke toeëigening van het nieuw ontdekte land in de 17^e eeuw en de (volkeren)moorden die daarop volgden in de 18^e en 19^e eeuw, en, daarmee gepaard gaand, de wereldwijde diefstal van bodemschatten en natuurlijke bronnen voor eigen gewin tot op de huidige dag, het is een vorm van geweld die zijn weerga niet kent.

Nog steeds, ook in ons dagelijks leven, vinden 'wij' het blijkbaar normaal dat we ons met onze vliegtuigen over deze planeet verplaatsen, maar zien we met zorg en verzet dat anderen, met minder middelen bedeed, te voet naar ons toe komen. Met het benoemen van dit onrecht heb ik het nog niet over het geweld dat wij, opnieuw zeg ik 'wij', de dieren en de planten, ja de aarde zelf aandoen met onze alles verterende en vervuilende levensgewoonten. Hoeveel zouden we kunnen leren van de culturen die we vernietigd hebben, die de Aarde hun Moeder noemden en die de taal van de dieren verstonden en de geesten van hun voorouders eerbiedigden!

Is het verwonderlijk dat dit identiteitschendende machtsvertoon van westerlingen verzet oproept en een echo van geweld doet klinken? Is het verbazingwekkend dat er vrijheidsstrijders, alias terroristen, opstaan als een aanklacht tegen deze levensstijl? Zou het geen tijd worden om de (pseudo)religieuze

motieven van zelfverheerlijking en winstbejag in ons eigen handelen onder ogen te zien, in plaats van valselijke ideeën over vooruitgang en wetenschap aan te wenden als rechtvaardiging van ons handelen? Zou het geen tijd worden schuld te bekennen en met oprechte interesse te luisteren naar de godsdienstige motieven van mensen en volkeren van wie wij de identiteit hebben geschonden, de woongebieden hebben verstoord, het leven hebben ontwricht en de bodemschatten hebben gestolen? Wat het Westen in de wereld heeft aangericht, is, om zo te zeggen, 'bij de Filistijnen af'!

Grote woorden

Bovenstaande grote woorden zal men bij Hans Joas niet lezen. Hij blijft door het hele boek heen een genuanceerde academicus, een - als ik het zo stereotyperend mag zeggen - echte Duitse universiteitshoogleraar, die in de wereld van de boeken leeft en aan die wereld een waardige en doorwrochte bijdrage levert. Dat betekent echter niet dat het boek louter theoretische verkenningen in zich bergt. In tegendeel, het schudt aan de grondvesten van het westerse zelfbeeld en 'onze' neiging om ons superieur te voelen ten opzichte van andere, religieuze culturen. Die superioriteitsgevoelens vertegenwoordigen zelf een onzalige verbinding tussen de macht van de wetenschap en de zelf-sacralisering van het eigen ik, dat Kunneman vervolgens kritisch aanduidt als *het dikke-ik*.

Er zijn argumenten aan te voeren voor de stelling dat deze zelf-sacralisering haar wortels heeft in de reeds genoemde 'Achsenzeit', het draaipunt in de wereldgeschiedenis waarin de mens een reflectieve verhouding tot de werkelijkheid ontwikkelde en van daaruit God tot een transcendente God verhief. Met die beweging (in ieder geval in de Joodse en later Christelijke variant) kwam de mens, als Gods vertegenwoordiger, zelf ook buiten en tegenover de werkelijkheid te staan om over die werkelijkheid te heersen. Het is deze verhouding tot de schepping van waaruit uiteindelijk de objectiverende wetenschappen konden ontstaan. Inmiddels kunnen we een

tegenbeweging waarnemen. Steeds duidelijker wordt het dat de mens met zijn wetenschappelijk gefundeerd ingrijpen in de natuur niet kan voorkomen dat (daardoor) die natuur in zijn ecologische evenwichten danig verstoord aan het raken is. Er doen zich nu angstige scenario's voor rond de vraag welk antwoord de aarde zal geven op de 'planetaire koorts' van meer dan anderhalve graad temperatuursverhoging. Ik veronderstel dat we weer een grotere gevoeligheid zullen gaan ontwikkelen voor de 'immanente heiligheid' van de natuurkrachten die groter zijn dan wij, kleine mensen, en dat er een hernieuwd besef zal ontstaan dat we niet over de natuur beschikken, maar dat we zelf deel van die natuur zijn. Persoonlijk hoop ik dat er weer een sensitiviteit groeit voor het inzicht dat de aarde onze Moeder is, die ons voortbracht en ons voedt en draagt. Zou het kunnen bestaan dat we, als westerlingen, in de leer gaan bij de volkeren die wij hebben onderdrukt en wier rijkdommen we ons hebben toegeëigend, om via hen een tweede primitiviteit te verwerven, een hernieuwde, pre-reflectieve connectie ontwikkelen met de natuur die wij zijn, om vanuit die verbinding de nood van de aarde van binnenuit te verstaan?

Het heilige als praktijk

Het boek van Joas laat zich lezen als een weefsel dat bestaat uit een groot aantal draden die door de auteur in onderlinge samenhang worden gebracht. Eén van de telkens terugkerende lijnen is de gedachte dat godsdienst niet primair benaderd zou moeten worden als een geheel van (geloofs)overtuigingen, maar eerder als een rituele levenspraktijk die de werkelijkheid ordent en sticht. Het is boeiend om de vraag te stellen welke levenspraktijk zich gevestigd heeft vanuit de 'Idealbildung' van de zelf-sacralisering, en welke werkelijkheid door die praktijk dagelijks wordt bevestigd. In mijn waarneming is dat een werkelijkheid waarin de westerse mens zich ten koste van andere volkeren en andere soorten de rijkdommen van de planeet heeft toegeëigend en met alle zogenaamde technologische vooruitgang het voortbestaan van het ecosysteem op die

planeet serieus in gevaar heeft gebracht en dagelijks brengt.

Joas' boek biedt een fundering voor het inzicht dat onze (ik bedoel: van de gesecculariseerde westerlingen) omgang met de wetenschap ook voortkomt uit deze praktijk van zelf-sacralisering, en dat we vanuit die praktijk ook de voortgang van die wetenschap richten en daarmee de werkelijkheid waarin we leven, creëren. Zo gezien staan geloof en wetenschap niet tegenover elkaar en is het evenmin zo dat de laatste de positie van de eerste overneemt, zoals Weber suggereert met zijn idee van Entzauberung. Vanuit het perspectief van het idee van de zelf-sacralisering wordt de (voortgang van de) wetenschap zelf als een sociale praktijk opgenomen in een - door een kwade geest - betoverde werkelijkheid, waarin de fictie van ongebreidelde groei en de illusie het leven in eigen hand te hebben, leidend zijn.

Wanneer we bereid zijn dit inzicht toe te laten, dan krijgt het gesprek tussen geloof en wetenschap een heel ander karakter. Vanuit dit perspectief is de wetenschap zelf ook een

praktijk die opgenomen is in 'heiligverklaringen'. Het gesprek tussen geloof en wetenschap verschuift dan naar een gesprek tussen wereldbeschouwingen, of beter nog, een gesprek tussen 'heilige' levenspraktijken. Dat gesprek kan alleen slagen als alle vormen van superioriteit achterwege gelaten worden en als het oprecht nevenschikkend gebeurt, met werkelijke interesse in datgene wat voor de ander heilig is. Wanneer die positie gevonden wordt, wellicht dat dan de wetenschap weer mee kan doen in dat gesprek, niet om de godsdienst de les te lezen of om de religie te bekritisieren, maar als een ontmoetingsruimte waarin argumenten gewisseld kunnen worden, waarin zelfreflectie en zelfkritiek mogelijk zijn en ontvankelijkheid bestaat voor genuanceerde oordeelsvorming. Die dienstbare rol, met erkenning van het heilige als heilige - dat voor alle betrokkenen weer anders is, - vraagt echter een krachttoer, die groter is dan de spankracht van de spieren van Simson. Een wijsheid van de Bijbelse spreukendichter zegt immers dat ieder die zichzelf overwint, sterker is dan degene die een stad inneemt.